

Egy nyelvészeti tartozásunk — tudománytörténeti háttérrel*

(Gondolatok egy magyar népnyelvi hangtárról)

Mindenekelőtt köszönetet mondok a megtisztelő felkérésért, hogy mostani közgyűlésünkön felszólalhatok. De mindjárt mentegetőznöm is kell, hogy az ilyenkor szokásos fontos elméleti, tudományos kérdés helyett a meghívóban jelzett gyakorlati gonddal hozakodom elő. Mentségem lehetne a nyelvjáráskutatáshoz való kötődésem: Csúry Bálint földijeként a szatmári Szamoshátról érkezve lettem Debrecenben Bárczi Géza hallgatója, ahol már elsőéves koromban bekapcsolódtam az Új magyar tájszótár adatgyűjtésébe, másodéves koromban megjelent első nyelvjárási szöveggyűjtésem. Bárcziék Pestre távozása után Kálmán Bélánál írtam szakdolgozatomat, szülőfalum földrajzi neveinek feldolgozását, és azóta is vissza-visszatérek a vidék nyelvének kutatásához.

Mégsem ez van tárgyválasztásom háttérében, hanem két, viszonylag friss esemény. Az első egy augusztus végi értesítés arról, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetében elkészült a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúk (BUSZI) magnetofonos adattárának első digitalizált feldolgozása: egy interjú hanganyagát és kódolt átiratait tartalmazó CD-ROM, amelyet némi pénz átutalása fejében az oktatási intézetek kutatási és oktatási célokra megrendelhetnek. A hírek őszintén megörültem. Magam ugyan már aligha fogok az interneten szörfözve belebotlani ebbe az anyagba, de el kell ismerni: ez a jövő útja, a számítógépes lehetőségeket a tudomány érdekében a hozzáértőknek ki kell használniuk. (Egy OTKA Hírlevélből azt is megtudtam, hogy a téma 1998—2001-ben mintegy négy milliós támogatásban részesül, ami további feldolgozásokat tesz lehetővé.)

A fenti értesüléssel csaknem egyszerre került kezembe egy másik irat; ugyanannak az intézetnek egy nyugalmazott munkatársa OTKA-támogatásért folyamodik az intézet magnetofonos nyelvjárási hangfelvételeinek CD-lemezre vitele céljából. Mint az indoklásból megtudhatjuk: „Az MTA Nyelvtudományi Intézetében az 1960-as évektől napjainkig mintegy 800—1000 órányi hangfelvétel gyűlt össze, nagyrészt A magyar nyelvjárások atlaszának terepmunkálatai során... Nyilvánvaló, hogy az adattárolás igen nagy veszélyekkel jár, mert az idő előrehaladtával nemcsak minőségromlás következik be, de a teljes megsemmisülés veszélye is fönáll. Éppen ezért sürgősen el kell kezdenünk az anyagnak korszerű adathordozóra való átvitelét...” (OTKA T-030123. kódjelű pályázat).

Bizonyára felelőtlen demagógia lenne tőlem, ha most azt kérdezném: felelős gazdája volt-e az intézet évtizedeken keresztül ennek a hatalmas mennyiségű, pótolhatatlan

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1998. december 8-i közgyűlésén.

és megismételhetetlen hangarchívumnak, hogy most a pusztulás szélére engedte sodródni. Nem vitatva a budapesti szociolingvisztikai munkálatok fontosságát, nem kellene nagyobb gondot fordítani a már meglevő, nagy fáradsággal, embertelen terepmunkával, isten háta mögötti kis településeken, dögnehéz magnetofonokkal készített felvételekre? Távol álljon tőlem az ítékezés. Hiszen amiről itt szó van, az csak a jéghegy csúcsa! Szinte minden egyetemi és főiskolai magyar nyelvészeti tanszéken ott porosodik a szekrények alsó fiókjaiban még ki tudja mennyi hasonlóan értékes, de szintén veszni indult tájnyelvi hangfelvétel. És nemcsak itthon: határainkon túl is több intézet hasonló helyzetben van. Nem kellene itt valamit tenni? És ha igen, kinek? Mikor? Hogyan?

Az is kérdés: megoldást jelentene-e, ha a fenti pályázati formában — amely eleve kétszer négy éves időszakra tervezné az intézeti hangszalagok CD-re vitelét — elkezdénénk az adatmentést? A támogatási pályázatot az előírásoknak megfelelően három opponens véleményezte. A hanganyagot mindhárman országos jelentőségű kulturális kincsnek minősítették, amelynek megmentése egész nyelvtudományunk érdeke. A végrehajtással kapcsolatban azonban akadnak súlyos meggondolnivalók. Legfőképpen: egyetlen nyugdíjas munkatárs munkaenergiájának egy részével a feladat megoldhatatlannak látszik: „ezt a feladatot nem egy személy belátására és elgondolására kellene alapozni, hanem előzetesen egy kompetens szakmai testülettel kellene megvitatni és elfogadtatni a pályázatban rögzített elképzelést” — így az egyik opponens. A másik így érvel: „A pályázatból nem derül ki, hogy jelenleg milyen állapotban van a három évtizede gyűjtött, gyűlő anyag. Kivehetőleg a pusztulástól kell megmenteni a felvételeket, tehát katasztrófa-megelőzésről van szó. E sürgős és drága munka aligha végezhető el tisztán OTKA-támogatásból, áldoznia kellene rá az Intézetnek is: költségvetési pénzből, meg belső munkaenergiából (nem egyetlen nyugalmazott munkatárs, külső keretből finanszírozva). A feladat egy emberrel nem oldható meg. Szükség lenne az archívummal kapcsolatos tervkonceptió kidolgozására, amely felmérné a vidéki egyetemek, főiskolák, múzeumok, esetleg a Rádió, Televízió elérhető anyagait; a tervezetet a szakemberek részvételével megvitatni...” — Látni való: itt nagyon komoly „perújrafelvételre” van szükség.

Távolodjunk el egy kissé a konkrét kérdéstől! Ebben a körben mindenki tudja, hogy a magyar nyelvjárástudomány, amelynek több évszázados múltja van, óriási eredményekkel büszkélkedhetik. Bizonyos szintű vizsgálódásokhoz — attól függetlenül, hogy a nyelvjárást romlott nyelvváltozatnak vagy ősi értékek megmaradásának tekintették (vö. DEME LÁSZLÓ, A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása. Bp., 1949.) — gazdag példaanyag halmozódott fel. A hangjelenségekre: hangárnyalatokra, fonémarealizációkra, terhelési kérdésekre GELEJI KATONÁTÓL a nagy nyelvatlaszig adatok egyre bővülő özone várja a kutatókat (vö. KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai. Bp., 1949). Hangtani nyelvjárásiasságokat akár elszigetelt szavak, szóalakok felsorolásával is lehet tanúsítani, mint Geleji „tartománybéli” adatai mutatják: *porontsolat*, *kinyir*, *embör*, *épéteni*, *müinköt*, *haláltul*, *embertül*, *ögyeliteni*, *elegyiteni*, *egyveliteni* stb. (CorpGramm. 322). Hasonló a helyzet a tájakhoz kötődő szavakkal is, ezeket veszi észre talán legkorábban a szemlélődő. Tájszótáraink gazdag folyamát az Új magyar tájszótár mellett az utóbbi évtizedekben kis helyi tájszótárak sorozata duzzasztja. Szűkösség talán csak a teljes szókincset felölelő regionális szótártípusban tapasztalható, érthető módon, hiszen ehhez évtizedes helybenmunkálkodás szükségeltetik.

A mondattan szintje viszont — DEME LÁSZLÓ szavaival élve — „nyelvjárástudományunk egyik legsötétebb fejezete” (i. m. 18). Ennek oka, hogy „rengeteg anyag szükséges hozzá”, hiteles, helyhez köthető, pontosan lejegyzett nyelvjárási szöveg. E téren viszont a régebbi időkből nagy hiányok vannak. Igaz, a szólások, közmondások, népi találókérdések, bölcs mondások régóta kedvelt műfajai a folklórfeljegyzéseknek, ezekből

azonban mondat szerkezeti leírás nehezen bontható ki. Hiteles, összefüggő szövegek feljegyzésével alig rendelkezünk. „Szövegközléseink között a XX. századig alig volt nyelvészeti szempontból megbízható” — írja KÁLMÁN BÉLA (i. m. 8). A múlt század második felének néprajzi gyűjteményei (ERDÉLYI JÁNOS, KRÍZA JÁNOS, KÁLMÁNY LAJOS, ARANY LÁSZLÓ és mások munkái) a nyelvtudományban alig használhatók: a népdalok kötött szövegek, a mesék gyakran nem szó szerinti hűségűek, irodalmi helyesírással jelentek meg. Még a hűségre törekvő nyelvjárási tanulmányokban, a Nyelvőrben, Nyelvészeti füzetekben is kevés a pontos, hiteles szöveg. „Így történhetett meg — írja KÁLMÁN BÉLA —, hogy hangtanilag pontos feljegyzésű, megbízható magyar nyelvjárási szövegünk kevesebb van, mint pl. mordvin, jurák-szamojéd vagy vogul” (i. m. 8).

Ellentmondani látszik ennek az, hogy a palócokról írván SZEDER FÁBIÁN már 1819-ben két oszlopban egymás mellé tördelve szöveges mintát ad a „Palócz magyarság” és a „Közönséges magyarság” összehasonlításáról, lábjegyzetben magyarázva a szavakat és egyéb sajátságokat (TudGyűjt. 1819. VI. kötet 31—8). Hitelességében nem kételkedhetünk, mert köztük született és nevelkedett, mégis úgy tűnik, csinált mondatokkal alkotott, mesterséges szöveget tár olvasói elé, mindegyikbe valamilyen érdekességet csempészvén be és magyarázva, kommentálva a lapok alján.

A múlt század végi néprajzi feljegyzésekben kezdett tért hódítani a gyorsírási módszer, főleg a mesegyűjtők közt. BERZE NAGY JÁNOS ilyen gyakorlatáról KATONA LAJOS 1907-ben ezt írta: „Meséinek előadásában szerencsés középúton jár a közlő a stenographiai, vagy éppen phonographiai hűségű pillanatfelvétel és a stilizáló modor között” (idézi KOVÁCS LÁSZLÓ: MNy. 5. 1943: 49). GYULAI PÁL ellene volt a gyorsírási módszernek, VIKÁR BÉLA viszont pontos gyorsírási módszerrel jegyezte fel meséit (uo.).

VIKÁR BÉLÁT úgy szokta számon tartani tudományos közvéleményünk, mint a fonográfós népdalgyűjtés múlt század végi megindítóját. Pedig figyelme kiterjedt a nyelvjárási és élőnyelvi szöveggyűjtésre is. Erről tanúskodik 1891-ből származó, 1901-ben megjelent „Élő nyelvmelékek” című előadása. Ebben kifejti azt a véleményét, hogy a néprajzi tárgyakat rajzolás helyett fotografálni kell, a szöveget és dallamot pedig fonográf-felvételekkel rögzíteni: „Mechanikailag összeszedni és hamisítatlan mivoltában készen idehozni az élő népnyelvi és népzenei anyagot bármely irányú vizsgálódás számára: ez volt szerintem a fonográf útján megoldandó feladat” (i. m. 6, az én kiemelésem — S. Á.).

Világosan látja a gépi hangrögzítés előnyeit: „A fonografikus fölvétel pl. a hang-súlyra és a szórendre nézve biztosabb adatokat szolgáltat, mint bármely más mód, a gyorsírást sem véve ki. A fonogram a nyelvi előadásnak olyan sajátságait is megőrögzíti, melyeket ma jelölni sem tudunk. A beszédnek mintegy összképét adja...” (uo. 8). Éppen ezért „Nemcsak a hazai összes nyelvek és nyelvjárások, tehát nemcsak a népnyelv, hanem a műveltek nyelve is be volna vonandó ebbe a gyűjtésbe. Egyrészt mert a művelt osztályok beszédéből is lehet tudományos tanulságokat meríteni. Hiszen a legműveltebbek nyelvében is ott van a dialektus, a melyet hazuról hoztak. Minden művelt embernek beszéde, a ki a vidékről jött ide a fővárosba, bizonyos keveréke az ő otthoni tájszólásának és az irodalmi nyelvnek. Mily érdekes volna megvizsgálnunk ilyen szempontból egy Jókainak, Gyulainak, Mikszáthnak, Vaszary Kolosnak, Széllnek, Apponyinak nyelvét... A műveltek nyelvének fonografikus megörökítése mellett azonban a népnyelv tájszólásait is lehetőleg gazdagon föl kellene gyűjtenünk” (uo. 9—10).

Az archívum fogalmát és hasznát is jól látja: „Gondolnunk kellene tehát már most arra, hogy mai beszédünk élő anyagából eltegyünk valamit későbbre, a mit majd utódaink fejlettebb módszer segítségével vizsgálhatnak és a miből oly tanulságokat is deríthetnek ki, a mikhez mi ma nem juthatunk hozzá” (uo.).

Büszkén említi Vikár, hogy már csaknem 500 hengert számlál népdalokat és szövegeket tartalmazó gyűjteménye, amelyet külföldi kutatók is látogatnak. „Kezdeményünk a külföldön is figyelmet keltett. A finnek részéről Paasonen Henrik helsingforsi egyet. m. tanár tekintette meg, mielőtt az Ural népeihez tanulmányújtára elindult; ő szintén megtanulta itt tőlem a fonográf kezelését és a mint később tőle értesültem, nagy haszonnal alkalmazta a fonográfot a rokon népeknél gyűjtött dallamok fölvételére. A német tudományos világból Schuchardt Hugó, gráci egyet. tanár tekintette meg gyűjteményünket nagy érdeklődéssel. Radloff Vilmos pedig (Szent-Pétervárról) szintén kifejezte érdeklődését múzeumunk e különlegessége iránt” (uo. 13. jegyzet).

A századelő legjobb nyelvészei többnyire „füllel, ceruzával” rögzítették népnyelvi szövegeiket, így BEKE ÖDÖN, CSOMA KÁLMÁN, TÖRÖS BÉLA, HORVÁTH ENDRE és mások (KÁLMÁN B. i. m. 8). A gyorsírással egyes nyelvjárásgyűjtők is megpróbálkoztak, de inkább csak az anyanyelvjáráson belül, ahol az áttevés után pótolni lehetett a közben nem mindenütt jelzett fonetikai jelenségeket (vö. KOVÁCS LÁSZLÓ: i. h.). CSÚRY BÁLINT a népnyelvi búvárlat módszeréről szólva ezt írja: „A népmese pontos, szószerinti följegyzése nem könnyű feladat. Két módja lehet. Az egyik a diktálás, tollbamondás. Itt arra kell vigyáznunk, hogy oly gyorsan írjunk, amily gyorsan csak lehet, nehogy a beszélő kizökkenjen a folyamatos előadásból. A másik a gyorsírással való följegyzés, melyet azután írunk át fonétikusan. Mindkét esetben szükséges, hogy a fonetikus ejtés szempontjából még egyszer ellenőrizzük a szöveget. A feljegyzett szövegen változtatni, javítani, stilizálni nem szabad...” (i. m. 36). Tanítványa, BAKÓ ELEMÉR borúlátóbb: „Annak..., hogy folyamatos népnyelvi szövegeket fonetikus hűséggel feljegyezzünk, több akadály is látszik. Az egyik az, hogy rendes írásmóddal — különösen ha még a hangtani melléklek felrakásával is meg-megszakítjuk a munkát — egyáltalán nem lehet követni az élőbeszéd gyors folyását, vagy legalább is igen kevés gyűjtő akad, aki erre képes. Ha viszont gyorsírással feljegyzést csinálunk, a rövidítések, valamint a fonetikai jelek hiánya miatt könnyen felületességbe esünk” (A népnyelvi gyűjtés és anyagrendezés módszere. Debrecen, 1943. 71).

A füllel, ceruzával való szöveggyűjtésről el kell fogadnunk BÁRCZI GÉZA véleményét: „Minden nyelvjárás-kutató tudja (azonban), hogy a gyorsan folyó beszédnek feljegyzése, mégpedig nyelvészeti szempontból is használható, pontos feljegyzése, a finom fonetikai árnyalatok megkülönböztetése mily nehéz, egy bizonyos határon túl megoldhatatlan feladat. Nyelvjárás szövegeink, úgy ahogy az eddigi gyűjtések eredményeképpen rendelkezésünkre állanak, legnagyobb részben formájukban, mondatalkotásukban kiegészített, kiegyengetett, hangjelölésükben többé-kevésbé egységesített, szabályosra idomított nyelvváltozatot tüntetnek fel. Ha nagyon szigorúan vesszük a dolgot, jóhiszemű hamisítványok” (I. OK. 6 [1956]: 69—70, kiemelés: S. Á.).

A dolog azonban még bonyolultabb. A stilizálatlan, szó szerinti hűséggel feljegyzett népnyelvi szöveg sem tartalmazza az elhangzás minden akusztikumát. Századunk első harmadának legjobb fülű nyelvjáráskutatói kezdték megfigyelni a beszéddallam jelenségeit is: az „éneklő hangsúlyt”, sőt ennek kapcsolatát a szórend alakulásával stb. CSÚRY BÁLINT, aki évtizedeken át gyűjtötte adatait a Szamosháti szótárhoz, pontosan feljegyezte a példamondatok dallam- és hangsúlyviszonyait is. SETÄLÄ finnugor átírásából átvette a főhangsúly emelt pontos, illetőleg a mellékhangsúly kettőspontos jelölését. Ezáltal a SzamSz. minden példamondatát ma is pontosan „leénekelhetővé” tette az olvasó számára is. Sajnos, a „modern” leíró nyelvészet, az új magyar nyelvten művelői egyelőre nem fedezték fel ezt a kincsestárat, pedig a „fókuszképzés” vagy a szórend, a mondat szerkesztés sok kérdésében felhasználhatnák tanulságait. Csak egy példát engedjenek meg!

Egy kitűnő nyelvtudósunk 1966-ban érdekes tanulmányt írt „Api, figyelj ide!” címmel (FÓNAGY IVÁN: Nyr. 1966: 121—37). Azt mutatta be, hogy fiatalok, gyerekek, diákok — meg kalauzok! — nyelvében az enyhe felszólítás egyre gyakrabban az eldöntendő kérdés hanglejtésével jelenik meg. Később visszatérve a jelenségre egy „napjainkban folyó hanglejtés-változás” gyanánt minősíti: „A változás egy modális hanglejtés-metafórával indult: az 50-es években egyre gyakrabban hallhattuk fiatalok beszédében a kérdő hanglejtés áttevődését felszólító mondatokba: *fi-gyelj i-de!* Szemantikai tesztek alapján körvonalazható volt a metaforikus kérdő dallam jelentése, funkciója: 1. figyelemfelhívás (segítségkérés)... 2. váratlan felfedezés... 3. udvarias felkérés” (UŐ., *La vive voix*. Doktori értekezés tézisei. Bp., 1988. 13). Kár, hogy a szerző nem hivatkozik CSÜRY BÁLINTRA, aki már 1925-ben, „A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái” című tanulmányában (MNYTK. 22. sz.) tucatszámra közöl ide vonható példákat hangsúlyjelzéssel és kottavonalra vetítve. Például: „A *legenyhébb felszólítás* a döntő [értsd: eldöntendő] kérdés hanglejtésében történik... de olykor kisebb hangközzel: Hoz•zál csak egy kis vi•zet. Add• csak ide azt a darab• fát. Vedd• le csak rullam ezt a gu•bát. Vidd• el csak a kezem alóll ezt a tá•lat” (i. m. 36). A tanulmányból az is kiderül, hogy ez a CSÜRY által „eső zárású”-nak nevezett hanglejtésforma több más mondatfajta tagmondataiban is megjelenik, ahol érzelmi többlet rejlik. Például kijelentőben: „Ösz•szetöröm a csonto:dat” (30), „Na•gyon jó ez a pogá•csa”, „Meg•mondtam én oszt a nevit az akasztófára való zsván:nak” (33); parancsoló, tiltó felszólításban: „El•takarodj a házam:bull”, „Egy kis ab•rakot ad•jatok annak az ökö•nek” (35); óhajtó mondatban: „Csak hall•gatná meg a jó is:ten” (37) stb.

Mi lehet a tanulság a fentiekből? Legalább kettő: jó lenne, ha nagyon sok hiteles dallamfeljegyzésű nyelvjárási szövegünk lenne a különböző nyelvjárásterületekről, illetőleg: még jobb lenne, ha számon is tartanánk elődeink kutatási eredményeit, akkor nem kellene annyi mindent újra felfedeznünk. Más kérdés, hogy hasonló pontosságú hanglejtésjelzés CSÜRYNél is csak az egymondatos szövegekben, a Szamosháti szótárban szerepel rendszeresen. Folyamatos népnyelvi szövegekben az 1941-es népnyelvkutató értekezéslet nem követeli meg: „A hangsúly és hanglejtés kérdése külön tanulmány tárgya. Az erre vonatkozó kutatásokat az intézetek helyi munkatervük keretében végzik el. A szöveggyűjteményben és a tájszótárban ezeket tehát általában nem kell jelölni” (SZABÓ DÉNES, *Az első magyar népnyelvkutató értekezéslet határozatai*. Bp., 1942. 28).

Ez után a kitérő után térjünk vissza a nyelvjárási szöveggyűjtés és feljegyzés kérdéséhez. BÁRCZI GÉZA 1955-ben minősítette „jóhiszemű hamisítványok”-nak a füllel, ceruzával feljegyzett nyelvjárási szövegeket. A megoldást is azonnal jelzi: a gépi, magnetofonos vagy egyéb hangrögzítés. A fonográf, Edison 1877-es találmánya még kevés hatással volt a nyelvjárási felvételezésre. E téren a hanglemezé volt a főszerep mindaddig, amíg — főleg a második világháború után — a magnetofon felül nem kerekedett. A hangosfilm (Amerika, 1926.) többnyire túlságosan drágának bizonyult, örökébe valószínűleg a videomagnó lép.

Mindenesetre a század elejétől egyre több európai államban indul meg a gépi nyelvjárásfelvételek archív célú gyűjtése. NAGY JENŐ terjedelmes tanulmányából (MNY. 2. 1940: 124—82) a hazai olvasók is értesülhettek: a SIEVERT hangfiziológiai tanulmányai nyomán feléledő érdeklődés igényelni kezdi, hogy a beszédet alkotó „konstitutív tényezők” (kiejtés, mennyiség, erő, hangzósság) is gépi rögzítésben vizsgálhatók legyenek (137). Bécsben 1906-ban fonogram-archívum létesül, Marburgban 1922-ben alapítanak hasonlót (163). A harmincas években a német nyelvterületről számos nyelvjárási hanglemez kerül az archívumokba. Jelentős eredmények születnek a skandináv területeken is. Svédország négy nyelvjárási hangarchívuma közül az uppsalai 1914-től a hatvanas évekig kilencezer hanglemezt gyűjtött össze (GÖSTA HOLM: MNYj. 8. 1962: 99). A PERTTI VIR-

TARANTA által alapított finn hangarchívum a nyolcvanas évek elejéig tizenötezer óranyi hangszalagot gyűjtött össze. Céljuk, hogy minden finn nyelvű településükről legalább harmincórás felvételük legyen. Rendszeres gyűjtőmunkájuk „kiterjed a szomszédos országokban (Svédország, Norvégia és a Szovjetunió) élő finn nyelvű lakosságra is, továbbá sok felvételt tárolnak pl. az Egyesült Államokba és Ausztráliába kivándorolt finnek nyelvéből” (KERESZTES LÁSZLÓ: MNyj. 25. 1983: 121). E tekintetben is érdemes lenne példájukat követni.

A gépi anyaggyűjtés terén a magyar nyelvjáráskutatás nem tudta felvenni a lépést a fentiekkel. Az okokat CSÜRY 1936-ban részben a gazdasági válságban látja, részben az érdeklődés ellanyhulásában, a közvélemény közönyében. Keserű szavait ma is elmondhatná: „Ha a magyarságnak nyelvéhez és néphagyományaihoz való viszonyát nézzük, e vonatkozásban fájdalommal kell tapasztalnunk a magyar lelkiségből egy olyan vonás hiányát, mely a legnagyobb megtartó erők közé tartozik. Ez a vonás a faji [értsd: nemzeti — S. Á.] öntudat ellenőrző és megőrző ereje. Ezt az érzéketlenséget és közönyösséget a művelt magyar nagyközönség részéről legfájdalmasabban tapasztaljuk a magyar néphagyományok, népnyelv, népzene, népszokások, néphit terén” (A népnyelvi bűvárlat módszere. Bp., 1936. 8).

A népnyelvkutatás modern módszerei érdekelték CSÜRYT. Ezért küldte Nagy Jenőt Németországba, Bakó Elemért Finnországba ösztöndíjasként. „Megkezdjük népnyelvi vonatkozású néprajzi keskenyfilmek készítését is” — olvashatjuk a Népnyelvkutató Intézet egyik munkabeszámolójában (MNy. 2. 1940: 272). Egy év múlva azonban már ezt írja BAKÓ ELEMÉR: „Még Csüry életében tervbe vette az intézet népnyelvi vonatkozású néprajzi keskenyfilmek készítését is, ez a terv azonban a nagy kutató közbejött halála miatt nem valósulhatott meg” (uo. 3. 1941: 36). „A népnyelvi gyűjtés és anyagrendezés módszere” című terjedelmes módszertani kötetében BAKÓ kitér a hanglemezes szöveggyűjtésre (70—6), de a hangzásbeli vizsgálatokhoz elsősorban az eszközfonetikai oldalt szorgalmazza: a kymogramok, oszcillogramok, palatogramok, röntgenogramok és ajakfényképek készítését tárgyalja (uo. 92 kk.).

A magyar nyelvjárási hangarchívum ügyét elsősorban és szinte kizárólag HEGEDŰS LAJOS viselte szíven — és vállán. 1941-ben, CSÜRY BÁLINT halálának évében tette közzé alapvető módszertani dolgozatát „Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában” címmel (MNy. 1941: 162 kk.). Végleg leszámol a füllel, ceruzával való szöveggyűjtés gondolatával az ez évben tartott népnyelvkutató értekezlet is: „A gyorsírással való jegyzés, bár követheti a gyorsabb beszédtempót is, éppen a nyelvi finomságok feljegyzésére alkalmatlan... A tudomány minden követelményének megfelelő, valóban korszerű gyűjtés csak tökéletes beszédfelvétel útján képzelhető el” (SZABÓ DÉNES: i. m. 8—9). Ugyanitt olvashatunk egy ma is időszerű megjegyzést: „Értékes és már most is hozzáférhető anyagot nyújtanak a kutatás számára a Magyar Rádió archívumában található vidéki helyszíni közvetítések decelith- és viaszlemezei is. Szakemberek e felvételek népnyelvi szöveganyagát a Magyar Rádió vezetőségének jóvoltából bármikor feldolgozhatják” (uo.).

A BÁRCZITól megindított, majd KÁLMÁN BÉLA szerkesztette Magyar Nyelvjárások sorban közli a gépi, magnetofonos nyelvjárásgyűjtést tárgyaló elméleti és módszertani tanulmányokat: HEGEDŰS LAJOS „A hangfelvételes nyelvjáráskutatás jelentősége” (MNyj. 2. 1953: 3—17); UŐ. „Diftonguselemzések sármelléki hangfelvételekről” (uo. 3. 1956: 113—22); KERESZTES KÁLMÁN „Nyelvjárási adatok Sajóvamosról, Bátorból és néhány szó a nyelvjárási szövegközlésről” (uo. 162—73); SZÉPE GYÖRGY „Néhány, a szinkron dialektológiával összefüggő kérdésről” (uo. 7. 1961: 45—58); HECKENAST GÁBOR „Szempontok a nyelvjárási hangfelvételek készítéséhez és tárolásához” (uo. 9. 1963: 125—34);

stb. Ezekben a tanulmányokban szinte minden a témához tartozó elméleti, módszertani és technikai tudnivaló megtalálható. HEGEDŰS LAJOS érdemeit növeli, hogy két kötetben kiadott két terjedelmes, hanglemezről lejegyzett népnyelvi szöveggyűjtést, illetőleg, hogy a nagy magyar nyelvjárási atlasz munkálatainak megindulásakor vállalta a nehéz terepmunkában való részvételt, hangfelvételeket készített, amelyekből a gyűjtőcsoport tagjai számára közös lemezmeghallgatásokhoz részleteket dolgozott fel (vö. DEME LÁSZLÓ, A közös lemezlehallgatások. In: BÁRCZI GÉZA szerk. A magyar nyelvátlasz munkamódszere. Bp., 1955. 211—20; HEGEDŰS LAJOS, Eszközfonetika a Nyelvátlasz szolgáltatában: uo. 221—319, 173 képpel). Nem kis mértékben az ő hasznos közreműködésének köszönhető, hogy amikor az atlasz ellenőrző munkálatai megindultak, elkezdődött azzal együtt a kísérő magnetofonos szövegfelvétel is.

És ezen a ponton visszaérkezünk az elején felvetett gondokhoz. Mennyi és milyen minőségű hangfelvétel halmozódott fel? HEGEDŰS az 1955-ös módszertani kötetben ezt írja: „Eddig 850 db (700 darab 30 cm-es és 150 darab 25 cm-es) nyelvjárási hanglemezt készítettünk lemezarchívumunk számára” (223). A minőségre nézve megfontolandók SZÉPE GYÖRGY gondolatai: „Hangfelvételeinknek csupán kis részét tartjuk minden szempontból megfelelőnek. Leginkább a belső stúdiófelvételeknek jó a technikai minősége; a tipikus terepfelvételek, tehát az adatközlő otthonában készített gépi rögzítések még sok kívánnivalót hagynak maguk után” (MNy. 7. 1961: 53). Ugyanő 1959-ben MAGDICS KLÁRÁVAL „Tájékoztató a Hangarchívumról” cím alatt a HEGEDŰS által gyűjtött anyagról azt írja: „Bár 1956-ban szalagjainak és lemezeinek egy része elpusztult, ma is túlnyomó többségében az ő felvételei alkotják archívumunk anyagát” (MNy. 1959: 400). Mivel az atlasz ellenőrzésével párhuzamos rendszeres magnetofonfelvételezés csak a hatvanas évtől indult, tisztázandó: mennyi és milyen minőségű anyag maradt meg ebből a korai szakaszból, van-e benne átmenthető rész.

Az atlasz-ellenőrzések során készült magnetofonfelvételekről BALOGH LAJOS többször is beszámol: egyszer még menet közben (MNy. 1962: 111—5), majd az elméleti kötetben VÉG JÓZSEFFEL „A Magyar nyelvjárások atlaszához kapcsolódó hangfelvételek” címmel (in: DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU szerk., A magyar nyelvjárások atlaszában elméleti-módszertani kérdések. Bp., 1975. Akadémiai K. 257—62). Adatszerűen azt tudhatjuk meg, községenként kb. 50—80 percnyi felvétel került be minden kutatópontról az archívumba. De — mint egyik felvételekészítő — azt is leírja, hogy az amatőr jellegű magnetofonokkal, mostoha körülmények között készült felvételek olykor technikailag gyengék, visszhangosak, nagyon sok rajtuk a külső zaj... „A külső zajok és egyéb zavaró körülmények miatt magnetofonfelvételeink zöme gépi mérésre nemigen alkalmas; lehallgatásra, a nyelvjárási jelenségek megfigyelésére azonban általában jó” (i. m. 258—9).

Egy archívum állandó munkatársakat, folyamatos tevékenységet jelent. Ahogyan DEME LÁSZLÓ fogalmaz: „...a magnószalagokat gondosan kell kezelni. Jó, ha minél többet le tudunk írni róluk (ahogy a nyelvtörténeti kutató sem elégszik meg azzal, hogy a régi iratok megvannak a polcon, hanem másolja és cédulázza őket). Fontos ez, mert legtöbb helyen kedvezőtlen, légkondicionálás nélküli helyeken tárolódnak, s hamar romlanak. Időnként tanácsos legalább átforgatni őket, mert az emulzió átragad a szalag hátára, s onnan már nem jön le hang. Borzongva gondolok néha rá: négyszáz kutatópontról készítettünk hangfelvételeket a hatvanas években, a nyelvátlasz-ellenőrzés melléktermékeként; de Mambo magnóval Ozafon szalagra (mindkettő a kor legrosszabb minőségű terméke volt). Tárolásuk teljesen szakszerűtlen, sosem forgatták át őket (valamennyit BALOGH LAJOS meg VÉGH JÓZSEF vett kézbe belőlük). Az az érzésem, aki egyszer kézbe veszi őket, annak több lesz velük a bánata, mint az öröme. Ezért írjuk le, amit és amíg csak lehet. Sziszifuszi munka, de nélkülözhetetlen” (DialSzip. 3: 332).

De egy archívumtól azt is elvárnánk, hogy az állagmegóvás mellett folyamatosan gyarapodjék is. A kiháló idős nemzedékek talán évezredes nyelvjárási sajátságokat visznek magukkal a sírba. Rohamossá válik a nyelvjárások visszahúzódása a határainkon túli, eddig elzártágában konzerválódott magyarság köreiben is. Azt is menteni kellene. Emlékszik-e még valaki BÁRCZI 1964-es híres szavaira? „Ha tehát egyrészt a hagyományos nyelvjárások pusztulására, gyors elszíntelenedésére gondolunk, másrészt a megbízható nyelvjárási anyag sokrétű fontosságára, nem lehet kétséges, hogy mi a legsürgetőbb és legfontosabb teendő. Gyűjteni, gyűjteni gyűjteni! Megragadni a pusztulót, menteni a veszendőt, feltárni a jelent, melyben a múlt és jövő ölelkezik. Súlyos tévedés volna azt gondolni, mint laikusoktól sokszor hallható, hogy az anyaggyűjtés másodlagos, alárendelt feladat, mely jelentőségében eltörpül a szakszerű földolgozás mellett. Az anyaggyűjtés a feldolgozás előfeltétele. Nagy nyelvészeink egyáltalában nem tartották méltóságukon alulinak a nyelvjárási gyűjtés fáradalmas terepmunkáját sem... Mert ne feledjük el, a legkitűnőbb nyelvészeti értekezésen is hamarosan eljár az idő, előbb-utóbb elavul, s eredményei legfőljebb az utódok munkájában, lappangva, módosulva, átalakulva élnek tovább, ha tovább élnek, a jó gyűjtés azonban évszázadok múlva is becses anyag marad, melyet pótolni nem lehet” (MNY. 1964: 13). Így látta ezt már CSÜRY BÁLINT is: „A feldolgozás elavulhat, de a megbízhatóan följegyzett népnyelvi szöveg sohasem avul el” (A népnyelvi bűvárlat 22).

Befejezem, tisztelt Közgyűlés! Tisztában vagyok vele, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság — bár a hazai nyelvtudomány művelőinek és pártolóinak legszélesebb társadalmi szervezete — nincs abban a helyzetben, hogy intézmények létrehozásába vagy átalakításába beleszólhasson. Közvéleményformáló hatása azonban lehet, amire az illetékesek felfigyelhetnek.

Miért lenne elengedhetetlen egy korszerű nyelvjárási hangarchívum létrehozása? A nyelvjárási hangrendszerek tanulmányozásához a kiváló nagy nyelvatlasz kellő mennyiségű, nagy pontosságú fonetikai hűséggel feljegyzett adattárat kínál, amit kiegészítenek a sorra megjelenő újabb atlaszok. A tárgyra kérdező, elkülönülő szóalakokat feljegyző atlaszgyűjtések azonban számos fonotaktikai kérdésre nem adnak választ, a szupraszegmentális sajátságokra pedig némák maradnak. Nem várhatunk választ ilyen kérdésekre a szintén becses értékeket felmutató új tájszótárunktól meg a szaporodó számú kis helyi tájszótáraktól sem. Szintaktikai, mondattani, szövegtani kutatásokhoz csak teljes értékű, gépi hangrögzítéssel felvett élő népnyelvi szövegek használhatók. A technikai fejlődés eljutott végre egy olyan szintre, amelynek birtokában magas hangtani hűségű, időtálló, akárhányszor lejátszható, szinte elnyűhetetlen felvételek készíthetők. A másik oldalon viszont rohamosan változik a beszélt nyelv minden téren, sürgőssé vált a meglevő jelenségek rögzítése: az idős nemzedékek hiteles népnyelvi adatközlőinek száma napról napra fogy. Nem is csak arról van tehát szó, hogy mentsük meg a még megmenthető hiteles hangfelvételeket, hanem hogy meg kellene szervezni egy olyan intézményt, amelynek egyik fő feladata lenne az új felvételek tervszerű gyűjtése is. Mindezt nem belátni, ölbe tett kézzel nézni az utolsó lehetőségek elmúlását tudományos öncsonkítás, olyan mulasztás, amelyet méltón ró majd fel nekünk az utókor.

Kezdeményezni kellene tehát a „Magyar Népnyelvi Hangtár” létrehozását. Egy olyan intézményt, amely távlataiban legalább viszonylag önálló: saját személyi állománnyal, elhelyezéssel, költségvetéssel, addig pedig valamely létező intézmény munkaközösségeként működik. Ilyen munkaközösségi formájú összefogásra jó példa lehet az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportja keretében működő névkutató munkaközösség, melynek életképességét az országos összefogásban megjelenő Névtani Értesítő bizonyítja. Egy ilyen munkaközösség kezdeményezője lehetne az MTA Magyar Nyelvészeti

Munkabizottsága: ez az a testület, amelyben a hangtár létrehozásában érdekelt legtöbb országos intézmény, egyetemi, főiskolai magyar nyelvészeti tanszék képviselve van.

A munkaközösség legsürgősebb feladata lenne a helyzetfelmérés: számba venni, hol, mennyi, milyen minőségű népnyelvi hangfelvétel van; milyen körülmények közt tárolják, biztosítva van-e állagmegőrzésük. A jó minőségű, archiválásra alkalmas felvételek esetében haladéktalanul meg kellene szervezni a modern technikai eszközökre való átmentés munkáját. Az adatmentéshez szükséges anyagi feltételek érdekében pályázati támogatásért kellene fordulni az OTKA-hoz, más alapítványokhoz, esetleg saját közérdekű alapítványt létrehozni a folyamatos munkához.

Párhuzamosan ki kellene dolgozni az önálló Magyar Népnyelvi Hangtár részletes koncepcióját, felhasználva az eddigi itthoni, illetőleg külföldi tapasztalatokat, elsősorban a finnekét. Ennek keretében ki kell dolgozni az állomány gondozását és további folyamatos bővítését új felvételekkel határainkon belül és kívül, megkeresve más médiumok archívumainak hasznosítását is. Mindeközben pedig következetesen munkálkodni kellene egy valóban teljesen önálló intézmény kiépítésén, felszerszámozásán, elhelyezésén, működtetésén.

A VIKÁR BÉLA által száz évvel ezelőtt megálmodott archívum létrehozásához az utolsó perceket éljük. A teljes értékű népnyelvi szövegfelvételekből nemcsak a dialektológia nyerhetne tanulságos vizsgálati anyagot, hanem a leíró és történeti nyelvészetén túl minden társtudomány is. Sőt, megkockáztatom: egy Magyar Népnyelvi Hangtár létrehozása a harmadik évezred küszöbén: nemzeti kulturális alapérdek.

SEBESTYÉN ÁRPÁD